

Наталія РАДІОНОВА

РЕЛІГІЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ: ДОСВІД СЛОБОЖАНЩИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена дослідженню ролі релігії у структуруванні мультикультурного соціуму на Слобожанщині ХІХ століття. Особлива увага приділяється аналізу міжконфесійних комунікацій, у просторі яких формувалися багатовекторні лінії міжетнічних відносин та міжконфесійних взаємодій. У статті доводиться, що звернення до історичного досвіду міжконфесійних відносин на Слобожанщині ХІХ століття сприяє розумінню сучасних етноконфесійних процесів в Україні.

Ключові слова: релігія, етноконфесійність, мультикультуралізм, міжконфесійні відносини, Слобожанщина ХІХ століття.

Постановка проблеми. Останнім часом в Україні відбуваються кардинальні духовні зміни, спричинені національним і релігійним відродженням, що в свою чергу ускладнюється викликами культурної глобалізації. Саме тому вимагає перегляду питання співвідношення етнічного й релігійного чинників у розгортанні мультикультурного полілогу та самоствердженні українського етнорелігійного соціуму. Зауважимо, що його історичні передумови закладалися ще у ХІХ ст. саме на Слобожанщині, де у цей час структурувалося мультикультурне суспільство модерного зразка.

Аналіз актуальних досліджень. Окремі аспекти проблеми знайшли відображення в творах Д. І. Багалія, М. П. Кіби, Е. Котляра, А. С. Лебедева, К. Ф. Роммеля, С. Таранушенка, І. О. Шудрика та ін. Вони акцентували увагу на проблемі полікультурності та поліконфесійності регіону, з'ясовували деякі особливості духовного розвитку Слобожанщини. Незважаючи на це питання взаємозв'язок культурного й релігійного аспектів духовності краю ще далеке від достатнього висвітлення.

Мета дослідження. Стаття має на меті дослідженню ролі релігії у структуруванні мультикультурного соціуму на Слобожанщині ХІХ століття; особлива уваги приділяється аналізу міжконфесійних комунікацій, в просторі яких формувалися багатовекторні лінії міжетнічних відносин та міжконфесійних взаємодій.

Виклад основного матеріалу. Слід відзначити, що Слобожанщина – один із регіонів сучасної України, який в силу історичних обставин сформувався як зона інтенсивних контактів і взаємовпливів різних цивілізацій і культур. На території сучасної Слобожанщини умовно сходилися нечітко визначені кордони Московської держави, Речі Посполитої та Кримського ханства. В заселенні даного регіону брали участь росіяни, волохи, серби, калмики, грузини, євреї та ін. [10, с. 5–6]. Царський

уряд усіляко сприяв переселенню українців на Слобожанщину. Однакові умови існування на території так званого “дикого поля” і майже однакові економічні, політичні й частково культурні інтереси переселенців заперечують будь-який етнокультурний примус.

Оскільки консолідація та зміцнення українського етносу на території цього регіону відбувалися у стиках із соціокультурним буттям сусідів інших національностей, – це вплинуло на формування толерантності відносно інших релігій та конфесій. Зазначимо, що серед перших переселенців майже не було поляків, а католики українського, російського чи іншого походження відійшли до православ'я. Однією із основних причин такого переходу історики вважають козацько-адміністративний поділ, який забороняв уніатство і католицизм. Він проіснував на Слобожанщині до кінця XVIII століття. Саме тому поляки-колоністи на території даного регіону почали з'являтися на початку XIX століття.

Отже, духовна і матеріальна культура цього регіону увібрала в себе найрізноманітніші прояви більше ніж двадцяти культурно-національних стихій. Велику роль у справі “зрощення” культур відіграло змінення одягу, їжі, обрядів, поширення змішаних шлюбів, а головне – освіта. Освіта на Слобожанщині, як і в Україні в цілому, традиційно була всестановою, відкритою для козацтва, духовенства, шляхти, дворян, міщан і навіть селян. Здавалось, повинні були б відбутися асиміляції й утворитися єдина панівна культура, як того вимагав царський уряд – російська. Але соціальний, культурний та духовний світ Слобожанщини XIX століття констатується як принципово мультикультурний.

Цікаво, чому створюються сприятливі умови толерантного ставлення до іншого, взаємодії, а не боротьби і придушення відмінних типів культур. Очевидно, в життєвому світі даної спільноти наявні певні елементи, які перетворюють повсякденність та виходять за її межі. На думку Ю. Габермаса, такими елементами є мистецтво та релігія. Засвоєння релігійних традицій заради самоідентифікації людини є невичерпним смисловим джерелом [11, с. 54–55]. Саме діалог культур робить людей різних конфесій толерантними. У цьому сенсі найбільш показовим, на нашу думку, є слобожанський регіон.

Загалом, людині притаманно пишатися своєю належністю до культури, а отже, здатністю сприймати світ у нормах своєї релігії. Адже світ релігійних уявлень – це певна школа мислення, норма розуміння та пояснення світу. Ще задовго до появи системи освіти релігія виконувала її функції, від яких не відмовляється і нині. Наприклад, церковно-парафіяльні школи у XVII–XVIII столітті були єдиним джерелом одержання початкової освіти для дітей всіх верств населення, а для селян та бідних городян – ця форма освіти лишалася єдиною до припинення існування парафіяльних шкіл на початку XX століття. У своєму розвитку церковно-парафіяльна освіта на Слобожанщині пройшла довгий шлях. В її історії виділяють два періоди: перший – друга половина XVII–XVIII ст. – народна церковно-парафіяльна

школа, так звана “дяківська”, другий – XIX – початок XX ст. – офіційна церковно-парафіяльна школа.

Церковно-парафіяльні школи виникли як вияв релігійного та національного самоусвідомлення народних мас. Вони були народними – за мовою навчання, укладом життя та традиціями, створеними народом, і повністю відповідали його культурно-освітнім вимогам. Парафіяни любили й шанували школу, бо самі її організували та матеріально підтримували, обирали учителя-дяка, якого поважали і за вченість, і за моральні якості. Ці школи свідчили про тісний зв’язок парафіян із своїми священнослужителями. Населення Слобідської України брало активну участь у церковному житті та діяльності братств, а священнослужителі у свою чергу піклувались про освіту й духовність народу. Згодом професор Харківського університету І. Ф. Тимковський (українець за походженням, у числі перших був офіційно затверджений на посаду професора – 1803 р., здобув репутацію висококласного талановитого фахівця у науковому світі ще до переїзду до Харкова, до речі, був єдиним дворянином з числа російських викладачів) згадував про особисте навчання у церковно-парафіяльній школі, описуючи шкільні уроки та звичаї. Програма традиційної української церковно-парафіяльної школи цілком задовольняла освітні вимоги, була церковно-слов’янською. Навчали граматиці (букварю), письму, читанню, восьмигласному церковному співу [1, с. 193]. Церковні школи були досить розповсюджені. Так у Харкові було п’ять шкіл при чотирьох церквах [1, с. 390].

На початку XIX століття старі парафіяльні (дяківські) школи замінили офіційними церковними школами. Але вони існували ще тривалий час, аж до 70-х років XIX століття, заважаючи введенню церковно-парафіяльних шкіл нового зразка, які мали успіх і підтримку лише там, де в основі навчального процесу зберігалися традиції дяківської школи, а викладання велося українською мовою [1, с. 192].

Отже, церковно-парафіяльні школи на Слобожанщині відіграли велику культурно-освітню й християнізуючу роль, сприяючи союзу між релігійною й світською культурою. Серед популяризаторів Біблії – талановитий педагог і звичайний священник із повітового містечка Валки – Василь Снесарев. Він володів кількома іноземними мовами, знав напам’ять Біблію та більшість священних видань. Його розповіді про Бога були зрозумілі бідним селянам. Навіть попечитель університету граф Северин Потоцький, відвідавши дивовижні уроки протоієрея Василя Снесарева, пропонував йому кафедру в університеті. Велику роль у становленні християнського світогляду на Слобожанщині відіграв Харківський колегіум. Православні викладачі та студенти колегіуму володіли також польською мовою, були знайомі з католицькими та протестантськими вченнями. Харківський колегіум, виникнувши з духовної єпархіальної школи, з самого початку був відкритим не лише для дітей духовенства, але й для всіх інших представників українського суспільства. Але з відкриттям університету та першої

губернської гімназії колегіум перестав приваблювати світську молодь та перетворився в суто станову духовну школу для дітей дворянства.

Місцеве єпархіальне начальство пильно дбало про наповнення колегіуму учнями з дітей духовенства. Адже потреба в освіченому духовенстві була досить велика, особливо для боротьби з релігійним похилянням населення Слобідської України [6]. Зрештою, Харківський колегіум (з 1841 р. – Духовна семінарія) заклав основи богословсько-філософської традиції в регіоні. Ідеї православної культури широко обговорювалися на Слобожанщині протягом всього ХІХ століття у релігійних й світських колах. В Харківському університеті існувала кафедра історії церкви та кафедра богослов'я, на яких у різні роки працювали такі вчені як В. Добротворський, Т. Буткевич, М. Остроумов, С. Продан. Проблемами філософії та богослов'я переймалися й викладачі інших кафедр університету: В. Надлер, Ф. Зеленогорський та ін. Були й такі, що прагнули зберегти православ'я незмінним, ізолювати його від впливу світської культури.

На початку ХІХ століття з відкриттям Харківського університету та з появою великих міських поселень на території Харківської губернії, досить швидко зростає кількість польського, німецького, литовського населення, яке починає жити громадами, зберігаючи рідну мову і побут. Поряд з масовою культурою православного християнства на Слобожанщині розвивається й римо-католицька духовна культура. Хоча впливи католицького Заходу на українські землі почалися задовго до польського завоювання, українці опиралися цим впливам, лише коли це загрожувало їхній національній та релігійній самобутності.

Але й православні братські школи, й Києво-Могилянська академія, в якій тривалий час навчався (1738–1741, 1744–1750) видатний філософ Слобожанщини Г. С. Сковорода, базували свою освіту на польсько-латинській літературі, будуючи навчальну систему з урахуванням західних стандартів. Як свідчить В. Нічик, ще Петро Могила доклав зусиль до того, щоб заснована ним колегія була на рівні західноєвропейських навчальних закладів, і щоб її професори і студенти були знайомі з досягненнями науки і культури інших країн [8, с. 26]. Очевидно, що римо-католицизм за певних історичних і освітніх умов (пригадаємо, що Харківський університет відкривався як пропольський, якісний склад його складали переважно іноземні професори – німці, серби, французи та поляки) мав своє місце у духовній культурі Слобідської України. Хоча римо-католицьких храмів не існувало на Слобожанщині майже до середини ХІХ століття, керівництво університету надавало в оренду католикам та лютеранам один із залів університету, що є аргументом на користь толерантного ставлення православних віруючих Слобожанщини до різних релігійних конфесій.

Тема конфесійної толерантності неодноразово звучить у споминах професора Роммеля. Наприклад, змальовуючи похоронну церемонію ректора Харківського університету професора Рижського, він пише: “Цього разу ми, іновірці, приєдналися до російського духовенства, яке в той час

відзначалося особливою терпимістю” [9, с. 56–57]. Жалобну промову було виголошено на трьох мовах: латиною, російською та французькою. Також Роммель у захваті описує “чудові голоси українського хору”. Церемонія наскільки була вражаючою, що “протестанти, за прикладом інших, цілували розп’яття” [9, с. 56]. Тож, досвід Слобожанщини показує, що діалог культур, вільне сповідування культурних та релігійних цінностей кожною етнічною групою є реально можливим.

Життєвий світ повсякденності Слобожанщини початку ХІХ століття демонструє широку політику визнання культурної та конфесійної особливості. Адже в основі тогочасного розуміння толерантності лежить ідея взаєморозуміння. Слід зазначити, що толерантність є однією із найактуальніших проблем сучасності. Зокрема, Є. Бистрицький зазначає, що “на відміну від класичного, модерного формування проблеми толерантності, сучасна філософія керується методологією утримання від суджень... Сучасна толерантність є терпимістю в ситуації паралельного існування з усім культурно та суспільно інакшим без насильницького уподібнення або ототожнення” [3, с. 85–87]. Тут важливо наголосити, що полікультурність пов’язана з різними відмінностями – етнокультурними, етнополітичними, релігійними, мовними тощо, які розвиваються в контексті модернізаційних процесів. Безумовно, можна погодитися з Є. Бистрицьким в тому, що “культурна особливість кожного, яка визначально збігається з його буттєвою належністю до цього культурного світу, традиції, системи цінностей, не може бути цілком врахована навіть у дуже розробленій системі загальних ліберально-демократичних цінностей та норм” [3, с. 6].

Зазначимо, що процеси полікультурного суспільства розвиваються на різних рівнях: глобальному, локальному, національному, субнаціональному та ін., що додатково актуалізує проблему “запобігання конфлікту” [3, с. 77–109]. Культурна глобалізація, в контексті якої розвиваються сучасні етноспільноти, впливає на хід етнонаціональних процесів, сприяє трансформації етнонаціональних культур. Зокрема, на наших очах європейські суспільства втрачають гомогенний характер і стають полікультурними. Цей процес зачепає відносини між етносами та релігіями, етносами і культурами, стилями життя, культурними орієнтаціями, традиційними й сучасними цінностями. Тож, звернення до історичного минулого, до традиції допомагає віднайти відповідь на питання, що зберігати і як зберігати? А також віднайти критерії цього збереження в умовах формування планетарно-інтегрованого людства. Слід зазначити, що досвід Слобожанщини ХІХ століття не тільки демонструє реальні практики культурного проникнення, культурне розмаїття (мультикультуралізм), релігійну мозаїчність та регіональний плюралізм але й володіє значними адаптивними можливостями. Тож, за умов сучасної глобалізації може розглядатися як універсальний стабілізуючий механізм, який дозволяє досягти стабільності соціального організму, самозбереження, відтворення і регенерації етнічної культури і буття як системи [7].

Бібліографічні спомини професора К. Роммеля зберігають цінний матеріал до історії протестантської общини на Слобожанщині XIX століття. На початку XIX століття протестантизм у даному регіоні перебував у стані зародження. Як зазначає Роммель, “невелика протестантська община, до якої пізніше приєднався професор Шад, в чернецтві пастир Роман, – не мала свого пастора. Час від часу приїздив з Полтави євангельський проповідник та створював необхідні треби, такі як хрещення, заручення та ін. Для проповіді відводилася йому моя аудиторія. Згодом у Харків був назначений особий пастир” [9, с. 56–57].

У першій третині XIX століття у зв'язку зі зростанням чисельності міського населення польського походження був побудований перший одноповерховий костюл та утворена парафія (1832 р.). За свідченням М. П. Кіби, найбільша римсько-католицька парафія Східної України знаходилася у Харкові. Вона нараховувала 9 000 віруючих римо-католицького обряду [4, с. 98].

Цікаву сторінку духовного життя Слобожанщини XIX століття відкриває єврейська релігійна культура. Згідно з документальними свідченнями істориків, єврейські поселення на Слобожанщині беруть початок з кінця XVIII століття. Виниклий у XVIII столітті в Європі реформістський іудаїзм, який закріпив статус хоральної синагоги, набув широкого розголосу в освічених єврейських колах Слобожанщини. Як наслідок – політичні й соціокультурні перетворення в єврейському середовищі, які на початку XIX ст. приводять до переосмислення консерватизму іудейського канону. Разом з потужним розвитком реформістського руху закріплюється й статус Харківської хоральної синагоги. Харківські синагоги, особливо 2-а єврейська молільня, мали багаті книгосховища єврейської богословської та релігійної літератури. За станом на 1917 р., у місті діяло приблизно 20 синагог [5, с. 127].

Навіть зважаючи на те, що питання протестантів, римо-католицької церкви та історико-культурний феномен євреїв Слобожанського регіону XIX століття вимагають більш детального дослідження, можна зробити висновок, що на території даного регіону у XIX столітті поряд з християнським православ'ям співіснували релігійні культури різних конфесій. Вони проводили помітну культурно-освітню роботу. До того ж, із усього обсягу релігійної ідеології віруючі відбирають та засвоюють ті ідеї й уявлення, які більшою мірою відповідають умовам їх життя. Світ в свідомості людини відображається в єдності емоційних та інтелектуальних моментів. На відміну від релігійної свідомості, для повсякденної свідомості характерний синкретизм, мозаїчне поєднання образів і уявлень з різних релігійних систем [2, с. 41–47]. Але намагання людини зрозуміти релігійний світ іншої культури зовсім не означає, що досягнувши взаєморозуміння культури стають тотожними. Більше того, для кожної культури важливою є своя релігія.

Як бачимо, на Слобожанщині XIX століття представники різних релігійних систем демонструють терпимість і толерантність завдяки

можливості жити у власних соціокультурних формах буття без примусу до пошуків спільної екзистенційно-культурної основи, що на практиці проявлялося в паралельному існуванні з культурно та релігійно іншими в рамках одного соціального простору. Проте Слобожанщина ХІХ ст. має досвід і культурного ресентименту. У цьому контексті цікавим історико-культурним фактом є боротьба православної церкви з толстовством.

Толстовство як цілісне релігійно-філософське вчення виникає на теренах Російської Імперії в кінці 80-х р. ХІХ ст. та набуває досить широкого розповсюдження на Слобожанщині. Відомим послідовником вчення Л. М. Толстого був князь Д. О. Хілков. Він намагається на практиці реалізувати це вчення – починає вести селянський спосіб життя та повсебічно виступає з проповідями всеохоплюючої любові, добра, ненасильства. В кінці 90-х років ХІХ століття в селі Павлівка Сумського повіту Харківської губернії нараховувалося вже біля 350 толстовців. “Селяни повикидали ікони, перестали відвідувати храм, адже Бог – в людині. Бог – природа. І почали з неприязню ставитися до духовенства і світської влади” [12, с. 66]. Широкого резонансу релігійно-етичне вчення Л. М. Толстого і практика його реалізації, зокрема в Харківській й Полтавській губерніях, набуло на сторінках журналу “Вера и Разум”. За свідченням дослідника І. О. Шудрика, православна церква і царизм у розповсюдженні толстовства вбачали загрозу для існуючого ладу, тому вели з ним теоретичну й практичну боротьбу. У цій боротьбі активну участь брав журнал “Вера и Разум”, на сторінках якого з критикою вчення Л. М. Толстого виступали православні богослови та священники руської православної церкви. У Харкові були організовані богословські читання з критикою різних сектантських течій, зокрема толстовства [12, с. 64].

Висновки. Таким чином, в силу інтенсивних контактів і взаємовпливів різних культур та конфесій слобожанський соціум у ХІХ столітті зазнає знакової трансформації та характеризується появою нових форм організації культурних процесів і нових ціннісних орієнтирів, адже духовна і матеріальна культура цього регіону увібрала в себе найрізноманітніші прояви більше ніж двадцяти культурно-національних стихій. Осмислення і усвідомлення національної, культурної та конфесійної багатоманітності даного регіону в контексті сучасних духовних перетворень у суспільстві, а також врахування історичного досвіду значно сприятиме розвитку конструктивного діалогу, розширенню міжконфесійних зв’язків і контактів.

Література

1. Багалій, Д. І. Історія Слобідської України [Текст] / Д. І. Багалій [передмова, коментар В. В. Кравченка]. – Х. : Дельта, 1993. – 256 с.
2. Борунков, Ю. Ф. Структура религиозного сознание [Текст] / Ю. Ф. Борунков. – М., 1971. – 147 с.
3. Ідея культури: виклики сучасної цивілізації [Текст] / Є. К. Бистрицький, С. В. Пролеєв, Р. В. Кобець, Р. В. Зимовець. – К. : Альтерпрес, 2003. – 192 с.
4. Кіба, М. П. Римо-католицька церква у Харкові [Текст] / М. П. Кіба // Кіба М. П. Культурна спадщина Слобожанщини : зб. наук. ст. за матеріалами міжнародної наукової конференції “П’яті слобожанські читання”, присвяченої 10-річчю незалежності України. – Харків : Курсор – 2003. – С. 123–132.

5. Котляр, Е. Харьковская хоральная синагога [Текст] / Е. Котляр. Истоки. Вестник Народного Университета Еврейской культуры в Восточной Украине. – Харьков : Еврейский мир, 1997. – Т. 1. – С. 117–138.
6. Лебедев, А. С. Духоборцы в Слободской Украине [Текст] / А. С Лебедев. – Харьков, 1890 – 76 с.
7. Мельник, В. В. Полікультурність в контексті глобалізації: соціально-філософський аналіз [Текст] / В. В. Мельник // Зб. наук. праць. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя : ЗДІА. – Вип. 22. – 2005. – С. 217–229.
8. Нічик, В. М. Києво-Могилянська академія і німецька культура [Текст] / В. М. Нічик. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2001. – 252 с.
9. Роммель, К. Ф. Пять лет из истории Харьковского университета : воспоминания профессора Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьковском университете (1785–1815) [Текст] / К. Ф. Роммель. – Харьков, 1868. – 111 с.
10. Таранушенко, С. Мистецтво Слобожанщини. XVII–XVIII ст. [Текст] / С. Таранушенко. – Харків, 1928. – 143 с.
11. Хабермас, Ю. Демократия, разум, нравственность [Текст] / Ю. Хабермас. – М., 1989. – 175 с.
12. Шудрик, І. О. Взаємовідносини руської православної церкви і толстовства в Слобідській Україні на межі XIX–XX сторіч (за матеріалами часопису “Вера и Разум”) [Текст] / Шудрик І. О. Культурна спадщина Слобожанщини. Збірка наукових статей за матеріалами міжнародної наукової конференції “П’яті слобожанські читання”, присвяченої 10-річчю незалежності України. – Харків : Курсор, 2003. – С. 64–68.

Summary

Radionova, Nataliya. Religion as factor of structuring multicultural society on Slobozhanshyna of the XIX of century.

The article is sacred to research of role of religion in structuring multicultural society on Slobozhanshyna of the XIX of century. The special attention is spared to the analysis of inter religious communications, the multivectorial lines of interethnic and inter religious relations of co-operations were formed in space of which. In the article proved, that address to historical experience of inter religious relations on Slobozhanshyna of the XIX of century, assists understanding of modern ethnoreligious processes on Ukraine.

***Key words:* religion, ethno religiousness, multiculturalism, interreligious relations, Slobozhanshina of the XIX cent.**

Отримано 25.11.2011